

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (قده)

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته تفسیر و علوم قرآن

عنوان:

علل انحراف رفتاری از دین از منظر قرآن

استاد راهنما:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر حمید آریان

استاد مشاور:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر احمد فقیهی

دانش پژوه:

علی اصغر علیائی

بهمن ۱۳۹۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیر و تشکر:

درود و سلام نثار رسول اکرم(ص) که قلب او مخزن علم الاهی و قرآن کریم بوده است و نیز درود می‌فرستم بر ائمه معصومین(ع) و زهرا ی اطهر(س) و به ویژه حضرت بقیه الله ارواح العالمین لتراب مقدمه الفداء.

با توجه به این که تشکر از مخلوق، سپاس گذاری از خالق است و بر اساس سخن امام رضا (ع) که می‌فرماید: «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعِمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ»^۱ بر خود لازم می‌دانم از ریاست محترم مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، حضرت علامه آیت الله مصباح یزدی (حفظه الله) و نیز از همه استادان بزرگوار به ویژه استاد راهنما، جناب حجت الاسلام و المسلمین دکتر حمید آریان (زید عزه) و استاد مشاور، جناب حجت الاسلام و المسلمین دکتر سید احمد فقیهی (زید عزه)، که در تدوین این پایان‌نامه بنده را یاری نمودند، تشکر و قدردانی نمایم، و از ذات احدیت توفیقات روز افزون ایشان را خواستارم. در ضمن از استاد ارجمند جناب آقای دکتر شرف الدین که داوری این پایان‌نامه را متقبل شدند کمال تقدیر و تشکر را دارم. قطعاً اگر قوتی در این پایان‌نامه به چشم می‌خورد، از سوی اساتید راهنما، مشاور و داور بوده و نقاط ضعف آن متوجه نگارنده است.

از همسر و فرزندان خود که با صبر، و تحمل مشکلات، محیطی آرام و شرایطی مناسب برای تحقیق بنده فراهم آورده‌اند، نهایت تشکر و قدر دانی را دارم.

---

۱. أبو جعفر محمد بن علی بن الحسین بن بابویه قمی (شیخ صدوق)، عیون أخبار الرضا، تحقیق: حسین أعلمی، (بیروت: مؤسسة الأعلمی، ۱۴۰۴ ه.ق، بی‌چا.)، ج ۱، ص ۲۷.

تقديم به

ساحت مقدس صاحب عصر و زمان، قطب عالم امکان
حضرت مهدی موعود (عج)

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و اقتباس و... از این پایان نامه برای مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی محفوظ بوده، نقل مطالب با ذکر مأخذ بلا مانع است.

چکیده

این پژوهش به موضوع علل انحراف رفتاری از دین از دیدگاه قرآن می پردازد. مقصود از علل انحراف رفتاری از دین هر گونه علت، سبب و عاملی است که در ظهور و بروز رفتاری خارج از چارچوب و محدوده دین بر انسان مؤثر باشد، خواه این علل و عوامل در حوزه شناخت، یا مربوط به تمایلات و کشش های درونی و خواه مربوط به محیط و رفتارهای دیگر افراد جامعه باشد. هدف از انجام این پژوهش شناسایی و توصیف عللی است که از نظر قرآن درحوزه عمل و رفتار انسان را از هدایت و صراط مستقیم الهی دور می سازد. شیوه انجام این پژوهش از جهت مطالعه، کتابخانه ای بوده و از ابزار فیش برداری برای ثبت و گردآوری اطلاعات استفاده شده است. روش بررسی مسئله، توصیفی-تحلیلی است البته در چارچوب تفسیر موضوعی. از نظر قرآن انحراف رفتاری از دین، اسباب و علل متفاوتی دارد که از آنها تحت عنوان علل درونی و علل بیرونی یاد می کنیم. علل درونی مربوط به حوزه شناختها و گرایشات انسان می شود و علل بیرونی مربوط محیط اطراف انسان می شود. از نظر قرآن کریم اموری مانند جهل و نادانی، تبعیت از غیرعلم، تکیه بر ظن و گمان، شک و تردید، بیخردی و عدم تعقل، بیماردلی و ضعف ایمان، اعتقادات باطل از جمله عللی هستند که انسان را رسیدن به یک شناخت صحیح نسبت به انجام وظایف و تکالیف باز می دارند و اگر انسان در حوزه اندیشه و شناخت مشکل داشته باشد، انحراف رفتاری از دین پیدا می کند. علل گرایشی انحراف رفتاری از دین، بر بُعد و جنبه ملکوتی و الهی انسان تأثیر گذاشته و تمایلات و انگیزه های درونی انسان را مسیر صحیح خود در راه رسیدن به هدف نهائی که همان کمال و سعادت بود، منحرف می سازند. از نظر قرآن عللی همچون: دنیاگرایی، تمایلات و هواهای نفسانی، استکبار و برتری طلبی، رفاه و عافیت طلبی، حرص و زیاده خواهی، موجب انحراف رفتاری از دین می شوند. عوامل محیطی مانند محیط ناسالم خانواده، محیط نامطلوب اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی هر یک تأثیرات خاص و ویژه ای در پدید آمدن رفتار انحرافی انسان از دین دارند.

کلید واژه ها: رفتار، انحراف رفتاری، انحراف رفتاری از دین، عوامل انحراف رفتاری، عوامل بینشی، عوامل گرایشی، عوامل محیطی

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و مفاهیم	۲
۱-۱- بیان مسئله	۳
۲-۱- پیشینه تحقیق	۴
۳-۱- ضرورت تحقیق و هدف آن	۵
۴-۱- پرسش اصلی و پرسشهای فرعی و پاسخ آنها	۶
۵-۱- روش تحقیق	۷
۶-۱- ساختار و دورنمای پایان نامه	۷
۷-۱- مشکلات و موانع	۸
۸-۱- مفهوم شناسی	۸
فصل دوم: انواع انحراف از دین	۱۵
معنای انحراف از دین و انواع آن	۱۶
انحراف عقیدتی از دین	۱۸
انحراف گرایشی از دین	۲۳
انحراف رفتاری از دین	۲۶
علل انحراف رفتاری از دین	۲۸
جمع بندی فصل دوم	۳۶
فصل سوم: علل شناختی انحراف رفتاری از دین	۳۷
جهل و نادانی	۳۸
تبعية از غير علم	۴۸
تکیه بر ظن و گمان در امور اعتقادی	۵۲

بیمار دلی و ضعف ایمان..... ۵۹

بی خردی..... ۶۹

شک و تردید..... ۷۴

اعتقادات باطل و نادرست..... ۷۸

فصل چهارم: علل گرایشی انحراف رفتاری از دین..... ۸۳

دنیا گرایی..... ۸۴

تمایلات و هواهای نفسانی..... ۹۱

رابطه شیطان و هوای نفس..... ۹۵

استکبار و خود برتر بینی..... ۹۸

ترس از مردم به جای ترس از خدا..... ۱۰۰

حرص و زیاده خواهی..... ۱۰۱

علاقه افراطی (حبّ) به خویشاوندان (همسر، فرزند و بستگان)..... ۱۰۲

علاقه افراطی (حبّ) به اموال..... ۱۰۶

راحت طلبی و عافیت طلبی..... ۱۰۸

فصل پنجم: علل محیطی انحراف رفتاری از دین..... ۱۱۲

تأثیرات محیط و رفتارهای دیگران در بروز انحراف رفتاری..... ۱۱۳

الف- محیط خانواده..... ۱۱۶

ب- محیط اقتصادی نامطلوب..... ۱۲۰

ج- محیط فرهنگی نامطلوب..... ۱۲۲

د- محیط سیاسی و اجتماعی نامطلوب..... ۱۳۱

پیوست: رفتارهای فردی مؤثر در انحراف رفتاری..... ۱۴۱

استغنا و اتراف..... ۱۴۱

بخل ورزیدن..... ۱۴۲

ثروت اندوزی..... ۱۴۹

۱۵۰	حسادت و رزی
۱۵۴	چشم چرانی
۱۵۶	رعایت نکردن عفاف و حریم جنسی
۱۶۴	حکم نکردن مطابق دستورات الهی
۱۶۶	غفلت و اعراض از یاد خدا (نسیان)
۱۶۸	سهل انگاری نسبت به نماز
۱۶۹	شرب خمر و قمار بازی
۱۷۱	حرام خواری
۱۷۳	کینه جوئی و دشمنی و رزی
۱۷۴	لجاجت
۱۷۵	سوءظن
۱۳۸	جمع بندی و نتایج
۱۴۱	فهرست منابع و مآخذ
۱۷۸	منابع فارسی
۱۸۰	منابع عربی

فصل اول

کلیات و مفاهیم

بیان مسئله

پیشینه تحقیق

ضرورت تحقیق و هدف آن

پرسش اصلی و پرسش‌های فرعی و پاسخ آنها

روش تحقیق

ساختار و دورنمای پایان نامه

مشکلات و موانع

مفهوم شناسی

جمع بندی نهایی

۱-۱- بیان مسئله

رسیدن به کمال و سعادت هدف آفرینش انسان است. خداوند متعال از آنجا که خالق بشر است و به همه جوانب هستی، از گذشته و حال و آینده و استعدادها و ظرفیت های او آگاه است، برای تحقق این هدف مجموعه ای از اصول و مقررات را در قالب دین توسط پیامبران خویش در دسترس انسان قرار داده است. حال چنانچه انسان در چارچوب دین الهی حرکت کند به سعادت و کمال مقصود خواهد رسید ولی اگر از چارچوب و محدوده دین منحرف شود از هدف نهائی خلقت و رسیدن به کمال باز خواهد ماند.

انحراف از دین تابع افکار و انگیزه ها و اعمال و رفتار اختیاری بشر است. آنجا که خارج از چارچوب اصول شریعت، باوری را برگزیند و بیرون از محدوده مقررات آن، به چیزی گرایش پیدا کند یا عملی را مرتکب شود خواه از روی علم و آگاهی باشد و یا از سر جهل و عدم معرفت، دچار انحراف از دین شده است. این انحراف هم می تواند در بعد عقیدتی باشد و هم در بعد گرایشی و هم در بعد رفتاری و عملی. در انحراف نوع اخیر ممکن است انسان، معتقد به اصل ضرورت هدایت الهی باشد اما در انگیزه و یا در عمل آنچنان که باید و شاید گرایش به تعالیم و دستورات دینی نداشته و از آموزه های دینی پیروی نکند و مسیری بر خلاف هدایت الهی بپیماید و گرفتار انحراف شود. بنابراین انحراف از دین رامی توان سه گونه دانست: انحراف بینشی، انحراف گرایشی و انحراف رفتاری که هر یک علل و عوامل خود را دارند. این تحقیق به دنبال آن است که از منظر قرآن کریم عوامل انحراف انسان از دین را در حوزه رفتار و عمل بررسی نماید.

بی شک انحراف رفتاری از دین گاهی ریشه در درون انسان دارد که می توان از آن با عنوان علل معرفتی و علل گرایشی یاد کرد. و گاه برخاسته از محیط اطراف انسان است که می توان از آن با عنوان علل محیطی یاد کرد. در این پایان نامه همه این اسباب و علل منظورند و نظر قرآن را درباره همه انواع علل انحراف رفتاری از دین جستجو، استخراج و با رویکرد تفسیر موضوعی بررسی می کنیم.

از آنجا که انحراف رفتاری از دین با گناه نحوه ای ارتباط و قرابت دارد، محدوده این تحقیق صرفاً هر آنچه را که عنوان گناه بر آن قابل صدق است در بر نمی گیرد زیرا اگر چه برخی از امور هم مصداق انحراف رفتاری از دین و هم مصداق گناه می باشند اما محدوده بحث ما منحصر به مصادیق مشترک این دو عنوان نیست بلکه موارد گسترده تری را در برمی گیرد و مواردی را که عنوان گناه بر آن صدق نمی کند ولی از مصادیق انحراف رفتاری محسوب می شود، مانند تمام مکروهات شرعی نیز شامل می شود.

بنابراین افعال و رفتارهایی که به دلیل سهو، اضطراب و یا نسیان از انسان سر می زند هر چند در نگاه اول به صورت گناه و یا انحراف از دین جلوه می کند، موضوع بحث و بررسی این پژوهش نیست.

۲-۱- پیشینه تحقیق

تا آن حد که در توان نویسنده بود و به بررسی موضوع مورد بحث از طریق مراجعه به اساتید فن و جستجو در پایگاه‌های اینترنتی و مراجعه به چکیده پایان نامه‌ها و جستجو در فهرست منابع کتابخانه‌های تخصصی تفسیر و علوم قرآن پرداخت، پژوهشی مستقل و جامع در باب بررسی علل انحراف رفتاری از دین از منظر قرآن کریم، نیافت. ولی با استفاده از کلید واژه‌های اصلی و مرتبط و نزدیک به موضوع به آثار ذیل که مشتمل بر موضوع است دست یافتیم:

۱- ساجدی، ابوالفضل، دین‌گریزی چرا؟ دین‌گرائی چه سان؟ قم، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۸.

برخی از مباحث این کتاب به شرح ذیل است: آسیب‌های مبنایی، آسیب‌های بنایی، آسیب‌های آموزشی، آسیب‌های تربیتی و... تمرکز این مباحث بر روی شیوه‌ها و روش‌های تبلیغ و ترویج دین و آسیب‌های آن می‌باشد. یعنی این کتاب عللی را بررسی می‌کند که باعث عدم جذب افراد به دین می‌شود و راهکارها و شیوه‌های مناسب برای پذیرش دین را ارائه می‌کند. نویسنده هر چند از آیات قرآن کریم بهره برده است ولی محور مباحث او آسیب‌شناسی دین‌گریزی در ابعاد مختلف آموزشی، تربیتی، محیطی و غیره است و اگر بتوان انحراف را نوعی عدم پذیرش دین و گریز از دین تعریف نمود، بخش‌هایی از این کتاب که چندین علت را از قرآن کریم استفاده می‌کند مرتبط با موضوع این پایان نامه خواهد بود.

۲- شکوهی، علی، عوامل و ریشه‌های دین‌گریزی از قرآن و حدیث، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۴.

این کتاب در سه فصل با نام‌های معنا و مفهوم دین، حضور دین در همه عرصه‌های حیات و عوامل و ریشه‌های گریز از دین تدوین شده است. نویسنده در فصل اخیر علل روانی، فردی، اجتماعی و... گریز از دین با استفاده از آیات و روایات را برشمرده که به عنوان پیشینه مشتمل بر موضوع بحث ما می‌تواند به حساب آید.

۳- سبحانی، قاسم، ریشه‌های گریز از دین در قرآن، قم، فیضیه، ۱۳۷۶.

این کتاب می‌تواند به عنوان پیشینه مشتمل بر مسئله مورد تحقیق ما محسوب شود.

۴- حسنی، مجید، گناه و ناهنجاری، عوامل و زمینه‌های آن، قم، دارالغدیر، ۱۳۷۹.

در این کتاب عوامل دهگانه‌ای به عنوان علل و زمینه‌های گناه و ناهنجاری با استفاده از قرآن کریم و روایات و بعضاً با نگاهی روان‌شناختی مورد بررسی قرار گرفته است اما عدم محوریت مباحث بر

حول آیات قرآن کریم و فقدان رویکرد تفسیر موضوعی در این اثر، آن را از موضوع پژوهش ما متفاوت می سازد.

۵- مریجی، شمس الله، عوامل موثر در انحراف از ارزش ها، قم، مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۳.

۶- اصفهانی، ابراهیم، پی جویی عوامل موثر در پدیده دین گریزی با نگرشی به سوره مبارکه هود (ع)، کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۰.

هر یک از دو اثر یاد شده به بخشی از موضوع مورد نظر ما با نگاه روانشناختی و یا جامعه شناختی وارد شده اند اما هیچ یک با محوریت آیات قرآن کریم که اساس و بنیان پژوهش ما را تشکیل می دهد تدوین نیافته اند.

۷- مصباح یزدی، محمد تقی، اخلاق در قرآن، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۳.

در بخشی از این کتاب مولف عوامل کلی سقوط اخلاقی را مطرح می کند و سه عامل مهم سقوط اخلاقی یعنی هوای نفس، دنیا و شیطان را نام می برد. و برای اثبات این عوامل به آیات قرآن کریم استشهد می کند. ضمن ارج نهادن به تلاش های مؤلف کتاب، باید گفت این بخش از کتاب تنها پاره ای از موضوع مورد بحث ما را که همان علل گرایشی انحراف رفتاری باشد، به صورت اجمالی بررسی نموده است نه تمامی عواملی که ما در صدد بررسی آنها هستیم. بنابراین وجه امتیاز این پژوهش جمع آوری مجموعه علل انحراف رفتاری از دین و تحلیل و بررسی آنها به شیوه تفسیر موضوعی است که چنین کاری در آثار یاد شده فوق مشاهده نمی شود.

۱-۳- ضرورت تحقیق و هدف آن

از آنجا که سعادت انسان هدف دین است، ارزش و اعتبار تمام برنامه ریزی ها و اعمال و رفتارهای او در راستای رسیدن به این هدف، مشخص و تعیین می شوند. اما چون ممکن است انسان در مسیر رسیدن به این هدف دچار آسیب ها و انحراف شود، لذا با شناخت دیدگاه قرآن در باب علل انحراف رفتاری از دین که مخل به سعادت انسان است، می تواند نسبت به اصلاح خود، با اتخاذ مسیر و شیوه عملی صحیح، از انحراف نجات یابد و نسبت به اصلاح جامعه، با استفاده از آموزه های قرآنی در برنامه ریزی های فرهنگی و تربیتی، از انحرافات رفتاری آن (جامعه) پیشگیری کند. به علاوه، در زمینه علل انحراف رفتاری از دین به ویژه از دیدگاه قرآن پژوهشی جامع و کامل صورت نگرفته است و تقریباً اکثر نگاشته های موجود درباره این موضوع، عوامل انحراف رفتاری را از نظر جامعه شناختی یا

روان شناختی بررسی کرده‌اند، نه قرآنی، بنابراین با توجه به نقصانی که در پیشینه موضوع مشاهده می‌شود انجام تحقیقی که عوامل انحراف رفتاری از دین را از منظر قرآن کریم با رویکرد تفسیر موضوعی بررسی نماید ضروری به نظر می‌رسد. هدف از این پژوهش شناسایی و توصیف عللی است که از نظر قرآن درحوزه عمل و رفتار انسان را از هدایت و صراط مستقیم الهی دور می‌سازد.

۱-۴- پرسش اصلی و پرسش‌های فرعی و پاسخ آنها

پرسش اصلی:

علل انحراف رفتاری از دین از دیدگاه قرآن کریم چیست؟

پرسش‌های فرعی:

۱. انواع انحراف و علل انحراف رفتاری از دین از منظر قرآن کریم چیست؟
۲. علل شناختی انحراف رفتاری از دین از منظر قرآن کریم چیست؟
۳. علل گرایشی انحراف رفتاری از دین از منظر قرآن کریم چیست؟
۴. علل محیطی انحراف رفتاری از دین از منظر قرآن کریم چیست؟

پاسخ پرسش اصلی:

از منظر قرآن کریم علل انحراف رفتاری انسان از دین، به دو دسته عمده علل درونی و بیرونی قابل تقسیم است.

الف) علل درونی، که گاهی از مقوله نظری و شناختی است. مانند جهل و عدم معرفت و ضعف شناخت و تبعیت از ظن، و گاهی از مقوله گرایشی است که برخاسته از تمایلات، علائق و کشش-های درونی انسان است، مانند دنیا طلبی، خود برتر بینی، لذت جوئی، زیاده خواهی و امور دیگر. ب) علل بیرونی، که از آن با عنوان علل محیطی یاد می‌کنیم، مربوط به رفتارهای افراد محیط زندگی انسان است که موجب انحراف رفتاری او از دین می‌شوند مانند خانواده، دوستان، معاشران و اجتماع فاسد و ناسالم.

پاسخ سوال فرعی ۱:

از منظر قرآن می‌توان انواع انحراف از دین را به عقیدتی، گرایشی و رفتاری تقسیم نمود. علل انحراف رفتاری از دین از نظر قرآن بر دو دسته است، علل درونی که شامل علل شناختی و علل گرایشی و علل بیرونی که شامل رفتار دیگران (محیط) می‌شود.

پاسخ سوال فرعی ۲:

علل شناختی یا بینشی انحراف رفتاری از دین، مربوط به بعد نظری و فکری و حوزه شناخت و اعتقادات انسان می شود که عبارتند از: جهل، ضعف و نقصان شناخت و تکیه بر گمان و تخمین و غیر علم.

پاسخ سوال فرعی ۳:

علل گرایشی انحراف رفتاری از دین مربوط به تمایلات و کشش های درونی انسان است، مانند خود برتربینی، دنیا گرایی، تمایلات و هواهای نفسانی، زیاده خواهی، لذت جوئی و اموری از این دست.

پاسخ سوال فرعی ۴:

علل محیطی انحراف رفتاری از دین مربوط به رفتارهای افراد دیگر (محیط)، مانند رفتارهای اعضای خانواده، دوستان، جامعه، همنشینان و غیره می شود.

۵-۱- روش تحقیق

روش تحقیق از جهت مطالعه، کتابخانه ای بوده و از ابزار فیش برداری برای ثبت و گردآوری اطلاعات استفاده شده است. روش بررسی مسئله، توصیفی- تحلیلی است البته در چارچوب تفسیر موضوعی.

۶-۱- ساختار و دورنمای پایان نامه

این پایان نامه شامل پنج فصل می باشد فصل اول به کلیات پژوهش اختصاص دارد و در آن به بیان مسئله، پیشینه تحقیق، ضرورت تحقیق و هدف آن، پرسش اصلی و پرسشهای فرعی و پاسخ آنها، روش تحقیق، مشکلات و موانع و مفهوم شناسی می پردازیم. در فصل دوم برخی از مبادی تصویری و تصدیقی مسئله را روشن می کنیم. در این فصل انواع انحراف از دین را بررسی کرده و به علل انحراف رفتاری از دین ذیل سه مقوله علل شناختی، علل گرایشی، و علل محیطی از منظر قرآن پرداخته ایم. در فصل سوم از انواع علل گرایشی انحراف رفتاری از دین سخن به میان آورده ایم. در فصل چهارم درباره انواع علل گرایشی انحراف از دین بحث کرده ایم. فصل پنجم اختصاص به بررسی علل محیطی انحراف رفتاری از دین دارد. در انتها به جمع بندی و نتیجه گیری مباحث مبادرت نموده و پیشنهادهایی برای پژوهش های جدید در این موضوع ارائه کرده ایم.

۷-۱- مشکلات و موانع:

۱. عدم تجربه کافی برای تحقیق و بررسی یک موضوع در سطح پایان نامه
۲. کافی نبودن منابعی که مجموعه علل انحراف رفتاری را بیان نموده باشند
۳. طول کشیدن بیش از حد معمول تدوین طرح اجمالی و طرح تفصیلی

۸-۱- مفهوم شناسی

در هر تحقیق و پژوهشی برای اینکه بتوانیم به درستی موضوعی را مورد بحث و بررسی قرار دهیم باید ابتدا واژه ها و کلمات کلیدی و اساسی آن را روشن و ایضاح نمائیم. در غیر این صورت دچار خلط مبحث شده یا مسائل غیر مرتبط به موضوع در تحقیق درج می شود. براین اساس مفهوم شناسی کلمات کلیدی موضوع در بحث علمی امری لازم است و کمک می کند که از چارچوب منطقی بحث خارج نیائیم. به انحراف در مسیر پژوهش گرفتار نشویم. لذا در مورد موضوع بحث خودمان نیز (علل انحراف رفتاری از دین از منظر قرآن) ابتدا به تبیین و توضیح واژه های اصلی و کلیدی آن می پردازیم و سپس وارد مباحث اصلی خواهیم شد.

(۱) علت

لسان العرب در معنای علت چنین می نویسد: هذا عِلَّةٌ لهذا أي سَبَبٌ^۱. بنابراین علت هر چیزی را سبب آن چیز می گویند.

در اصطلاح، علت به مفهوم عام آن عبارت است از چیزی که تحقق چیز دیگری متوقف بر آن باشد، هر چند برای تحقق آن کافی نباشد.^۲ و در اصطلاح خاص فلسفی آن عبارت است از موجودی که برای تحقق موجود دیگری کفایت می کند. اصطلاح اول، اعم از اصطلاح دوم است زیرا شامل شروط و معدات و سایر علل ناقصه هم می شود به خلاف اصطلاح دوم.

نکته ای که باید مورد توجه قرار گیرد این است که موجود وابسته (=معلول) تنها از همان جهت وابستگی و نسبت به موجودی که وابسته به آن است «معلول» نامیده می شود، نه از جهت دیگر و نسبت به موجود دیگر. (البته در مورد علت هم وضع به همین منوال است) بنابراین منافاتی ندارد که

۱. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۱، ص ۴۷۱

۲. جمیل صلیبا، فرهنگ فلسفی، ترجمه منوچهر صانعی، ص ۴۷۷.

یک موجود معین نسبت به یک چیز «علت» و نسبت به چیز دیگری «معلول» باشد... چنانچه منافاتی ندارد که موجود علاوه بر حیثیت علّیت یا حیثیت معلولیت دارای حیثیت های دیگر باشد که با مفاهیم دیگری بیان شوند.

علت به معنای عام از جهات مختلف قابل تقسیم است که مهمترین آنها از این قرار است:
 علت تامه و ناقصه: اگر علت برای وجود معلول کافی باشد آن را علت تامه و در غیر این صورت آن را علت ناقصه می نامند.

بسیط و مرکب: اگر علت دارای اجزایی باشد مرکب است و در غیر این صورت بسیط خواهد بود.
 علت بی واسطه و با واسطه: اگر علت دارای اجزایی باشد مرکب است و در غیر این صورت بسیط خواهد بود.

علت انحصاری و جانشین پذیر: علت هایی که می توانند علی البدل بر پیدایش معلول مؤثر باشند جانشین پذیر و در غیر این صورت انحصاری نامیده می شود.

علت داخلی و خارجی: علتی که جزء معلول باشد داخلی و گرنه خارجی می باشد.
 علت حقیقی و اعدادی: علتی که باید همواره با معلول باشد علت حقیقی و علت قابل انفکاک علت اعدادی یا معدّ نامیده می شود.

علت مادی و صوری: علت مادی و صوری همان ماده و صورت در مرکبات جسمانی هستند که وقتی نسبت به مجموع سنجیده شوند نام علت بر آنها اطلاق می شود به این لحاظ که هر یک از آن ها در پیدایش کل مؤثرند.

علت فاعلی: علت فاعلی همان منشاء پیدایش معلول است و منظور از آن در طبیعیات منشأ حرکت و دگرگونی اجسام و در الهیات منشاء وجود می باشند و فاعلی که وجودش نیازمند به فاعل دیگر نباشد فاعل حق نامیده می شود.

علت غائی: علت غائی همان هدف و انگیزه ای است که فاعل را وادار به انجام کار می کند.
 مقتضی: اگر موجودی تنها در حالت یا وضعیت خاصی بتواند مؤثر واقع شود آن را مقتضی یا سبب و حالت مزبور را شرط می خوانند و گاهی واژه شرط بر چیزی که موجب پیدایش وضعیت لازم می شود نیز اطلاق می شود همچنین نبودن مانع از تأثیر را شرط عدمی می نامند.

شرط: اگر وضعیت لازم باید در فاعل به وجود بیاید آن را شرط فاعلیت فاعل می نامند و اگر باید در ماده مورد تأثیر پدید آید آن را شرط قابلیت قابل می گویند. که شروط نیز به دو دسته شرط فاعلیت فاعل و دیگری شرط قابلیت قابل تقسیم می شوند.^۱

مقصود از علت و عامل در این پژوهش، اعم از علت تامه و ناقصه، علت انحصاری و جانشین پذیر، علت داخلی و خارجی، حقیقی و اعدادی (مقتضی و شرط) است. بنابراین علت های مادی، صوری و غائی مقصود نیستند.

۲) انحراف

انحراف مصدر باب انفعال از ماده حرف است. صاحب کتاب العین درباره معنای انحراف می گوید: «تحرف فلان عن فلان و انحراف و احرورف واحد، أی: مال» از عبارت خلیل به دست می آید که انحراف به معنی زاویه و میل پیدا کردن و کج شدن شخص از دیگری است.^۲

در کتاب های لغت نیز برای واژه انحراف معانی زیر ذکر شده است: خم شدن، کج شدن، برگشتن به طرفی، منحرف گشتن^۳، کج رفتن، از راه گشتن، میل کردن^۴، کجروی^۵، کج راهی^۶. برخی نیز انحراف را به معنای تغییر و دوری از موضع اصلی شمرده اند.^۷ پس در معنای لغوی انحراف روی گرداندن و بازگشت از مسیر و جهتی که ابتدا تعبد و توجه بدان سو و جهت بوده لحاظ شده است.

معنای اصطلاحی: واژه انحراف در اصطلاح نیز معنایی نزدیک به معنای لغوی اش دارد.

انحراف در اصطلاح حقوقی: «عملی است که به وسیله قانون منع شده و مرتکب آن طبق قانون کیفر می بیند».^۸

۱. ر.ک: محمدتقی مصباح یزدی، آموزش فلسفه، ج ۲، ص ۱۴-۲۰

۲. خلیل ابن احمد فراهیدی، کتاب العین، ماده حرف

۳. حسن عمید، فرهنگ عمید، مدخل انحراف

۴. همان

۵. محمد معین، فرهنگ فارسی، مدخل انحراف

۶. همان

۷. فخرالدین طریحی، مجمع البحرین، ذیل واژه حرف

۸. داور شیخاوندی، جامعه شناسی انحرافات، ص ۴۸

جامعه‌شناسان «رفتار فردی یا گروهی که با الگوها و هنجارهای جامعه وی انطباق ندارد»^۱ یا «رفتار شکننده هنجار»^۲ را انحراف گویند.

در علم اخلاق معلمان و مربیان انحراف را «رفتار زشت و ناپسند» می‌نامند. از نگاه دینی می‌توان انحراف را «مخالفت با دستورات الهی» تعریف کرد که در اصطلاح از آن به «گناه» یا «معصیت» تعبیر می‌کنیم. واژه‌ها و مفاهیم قرآنی مربوط به انحرافات از نظر معنی و مصداق، بسیار گسترده و وسیع بوده و قلمرو پر دامنه‌ای دارند.^۳

می‌توان کجروی یا انحراف در اصطلاح دینی را به نقض هر گونه هنجار و ارزش اجتماعی که اسلام آن را تأسیس کرده و یا اگر در جامعه وجود داشته، با مبانی خاص خود آن را مورد تأیید قرار داده و یا اینکه به رد آن نمی‌پردازد، تعریف کرد.

بین انحراف و کجروی در اسلام و اصطلاح متداول در جامعه‌شناسی و حقوق، عموم و خصوص من وجه وجود دارد؛ یعنی برخی رفتارها که در جامعه‌شناسی به عنوان انحراف تلقی می‌شود در نگاه دین اسلام انحراف نخواهد بود و برخی از رفتارها که در جامعه‌شناسی انحراف محسوب نمی‌شود، انحراف محسوب خواهد شد.

(۳) دین

دین واژه‌ای است عربی که در لغت به دین: مذهب، کیش، آیین، ورع، طاعت، حساب، پاداش، جزا، مکافات آمده است.^۴

۱. همان، ص ۳۷

۲. علی سلیمی، محمد داوری، جامعه‌شناسی کجروی، ص ۲۲۲ و نیز رجوع کنید: جامعه‌شناسی انحرافات، دکتر مجید سماواتی آذر ص: ۴-۹ دیکشنری Dictionary of sociology کاران راج ذیل اصطلاح deviance می‌نویسد: کجروی شکلی از رفتار است که مطابق با ارزش‌ها و هنجارهای مورد پذیرش اعضای یک جامعه یا گروه نمی‌باشد.

۳. به طور کلی این مفاهیم را می‌توان به دو دسته تقسیم نمود: ۱. مفاهیم عام: مفاهیمی هستند که شامل هر نوع انحراف فردی یا اجتماعی می‌شوند؛ مانند: ظلم، فساد، فسق، رفس، منکر، شر و... ۲. مفاهیم خاص: مفاهیمی هستند که دلالت بر نوع خاصی از انحراف و کجروی دارند؛ مانند نفاق، ارتداد، غنا، زنا، شراب‌خواری، قمار، بی‌احترامی به والدین و ...

۴. حسن عمید، فرهنگ فارسی عمید، ج ۱، ص ۲۴۳

دین به معنای اصطلاحی آن، مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی است که برای اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسانها باشد. گاهی همه این مجموعه حق و گاهی همه آن باطل و زمانی مخلوطی از حق و باطل است. اگر مجموعه حق باشد آن را دین حق و در غیر این صورت آن را دین باطل و یا التقاطی از حق و باطل می نامند. پس دینی که مجموع حق و باطل باشد، دین باطل است زیرا مجموع خارج و داخل، خارج محسوب می شود.

باید توجه داشت که دین حق برای تعلیم صحیح قوانین خود، اصول و مبانی نظری آن را نیز در بر دارد^۱

برخی اندیشمندان در تعریف اصطلاحی دین آورده اند: دین به معنای اعتقاد به آفریننده‌ای برای جهان و انسان، و [باور به] دستورات عملی متناسب با این عقاید می باشد. از این روی، کسانی که مطلقاً معتقد به آفریننده‌ای نیستند و پیدایش پدیده‌های جهان را تصادفی، و صرفاً معلول فعل و انفعالات مادی و طبیعی می دانند «بی دین» نامیده می شوند. اما کسانی که معتقد به آفریننده‌ای برای جهان هستند هر چند عقاید و مراسم دینی ایشان، توأم با انحرافات و خرافات باشد «با دین» شمرده می شوند. و بر این اساس، ادیان موجود در آیینی که دارای عقاید درست و مطابق با واقع بوده، رفتارهایی را مورد توصیه و تأکید قرار دهد که از ضمانت کافی برای صحت و اعتبار، برخوردار باشند.^۲

معنای دین در قرآن: در مجموعه آیاتی که دین و مشتقات آن در آنها به کار رفته، با ارجاع برخی از آنها به بعضی، در مجموع دو معنی برای دین به دست می آید:

جزا. مانند: کاربرد دین در آیات زیر:

«وَإِنَّ عَلَيْكَ لَعَنَتِي إِلَى يَوْمِ الدِّينِ» (ص: ۷۸) و به یقین لعنت من بر تو تا روز جزا خواهد بود.^۳

«وَقَالُوا يَا وَيْلَنَا هَذَا يَوْمُ الدِّينِ» (صافات: ۲۰) و می گویند: ای وای بر ما، این روز جزاست!

«وَالَّذِينَ يُصَدِّقُونَ بَيَّوْمِ الدِّينِ» (معارج: ۲۶) و آنان که (در اعتقاد و عمل) روز جزا را تصدیق دارند.

۱. عبدالله جوادی آملی، شریعت در آیین معرفت، ص ۱۱۱

۲. محمد تقی مصباح یزدی، آموزش عقائد، ص ۱۱

۳. غالب ترجمه‌های آیات که در این پایان نامه مورد استفاده قرار گرفته است، از ترجمه مرحوم آیت الله علی مشکینی می باشد.

مجموعه‌ای از باورها، رفتارها و مناسک؛ این مفهوم از دین به گروه، ملت، باورها و رفتارهای ویژه‌ای وابسته نیست بلکه، مشرکان نیز در شمار دینداران هستند. چنان که یهودیان نیز با باورها و رفتارهایی متفاوت دیندار شناخته می‌شوند. مانند:

«لَكُمْ دِينُكُمْ وَ لِي دِينٌ» (کافرون: ۶) دین شما از آن خودتان، و دین من از آن من (فعلاً متارکه برخورد و جنگ است تا آن گاه که حکم جهاد نازل شود).

و مانند آیه: «إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَ كَانُوا شِيعًا لَّسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ إِنَّمَا أَمْرُهُمْ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُم بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ» (انعام: ۱۵۹) بی‌تردید کسانی که دینشان را تجزیه نمودند (برخی از اصول و فروع را قبول و برخی را رد کردند، یا فرق مختلف در دینشان احداث نمودند) و گروه گروه شدند تو هیچ پیوندی با آنها (و مسئولیتی از کار آنها و شرکتهی در کیفر آنها) نداری جز این نیست که کار آنها با خداست، سپس آنها را (در روز واپسین) به آنچه انجام می‌دادند آگاه می‌سازد.

و برخی آیات دیگر^۱. باید در نظر داشت این باورها و مناسک گوناگون «وابستگی به یک موجود برتر» را هسته اصلی دین نشان می‌دهد. مشرکان با وجود تفاوت‌های بسیار رفتاری و اعتقادی با دیگر دینداران، به یک موجود برتر وابستگی نشان می‌دهند. قابلیت اطلاق دین بر باورها و رفتارهای گوناگون، ادیان را به الهی و غیر الهی تقسیم می‌کند. در آیات قرآن نیز، دین به الهی و غیر الهی تقسیم شده است؛ اما دینی که به حق و قیّم توصیف شده و خواست ابراهیم، یعقوب، یوسف، نوح، محمد (صلی الله علیه و آله) دانسته شده تنها دین اسلام است و دیگر ادیان چنین ویژگی‌هایی ندارند.

در نتیجه باید گفت: دین به معنای عام اصطلاحی مجموعه‌ای از باورها، گرایش‌ها و رفتارها با محوریت یک موجود برتر است. و به معنای خاص اصطلاحی همان دین الهی حق یعنی اسلام است (۴) رفتار

رفتار در لغت به معنای روش، طرز حرکت، رفتن، طرز عمل، سیر و سلوک آمده است^۲، و به معامله و معاملت نیز معنا شده است. رفتار، در اصطلاح عبارت است از نوع عملکرد اشخاص در جامعه. اما آنچه در این پایان نامه از واژه رفتار مدّ نظر ماست، تمام افعالی است که مشمول حکمی از احکام شارع مقدس می‌باشند.

۱. از جمله مؤمنون: ۲۶، آل عمران: ۷۳ و ... .

۲. حسن عمید، فرهنگ عمید، ج ۲، ص ۱۰۴۸

مفهوم «علل انحراف رفتاری از دین»

با توجه به آنچه که در معنای علت، انحراف، انحراف رفتاری و دین گفتیم، مقصود از «علل انحراف رفتاری از دین» در این پایان نامه هر گونه علت، سبب و عاملی است که در ظهور و بروز رفتاری خارج از چارچوب و محدوده دین بر انسان مؤثر باشد، خواه این علل و عوامل در حوزه شناخت، یا مربوط به تمایلات و کشش های درونی و خواه مربوط به رفتارهای دیگر افراد جامعه باشد. همه این علل و عوامل انحراف رفتاری از دین از منظر قرآن کریم، در این پژوهش مورد بررسی و تحلیل قرار می گیرد.

فصل دوم

انواع انحراف از دین

معنای انحراف از دین و انواع آن

انحراف عقیدتی از دین

انحراف گرایشی از دین

انحراف رفتاری از دین

علل انحراف رفتاری از دین

علل شناختی انحراف رفتاری از دین

علل گرایشی انحراف رفتاری از دین

علل محیطی انحراف رفتاری از دین

در این فصل به بیان انواع انحراف از دین و علل انحراف رفتاری از دین از منظر قرآن کریم می پردازیم. انواع انحراف از دین را با بررسی و جمع بندی جلوه های انحراف از دین که در آیات قرآن مورد اشاره قرار گرفته می توان به دست آورد. آنچه که با مطالعه و تحقیق در آیات قرآن کریم برای ما احراز شده این است که انحراف از دین بر حسب جلوه های آن، می تواند اقسامی داشته باشد، این انحراف گاهی مربوط به حوزه اعتقادات است و گاهی در حوزه گرایشات و تمایلات ظهور می کند و گاهی هم در حوزه رفتار و عمل انسان دیده می شود.

البته در این فصل به بیان اجمالی انواع انحراف، همچنین اسباب و علل انحراف از دین در حوزه رفتار از نگاه آیات قرآن کریم اکتفاء می کنیم و در فصول آینده انواع علل انحراف رفتاری از دین را به تفصیل در سه فصل متوالی تحت عناوین علل شناختی و معرفتی، علل گرایشی و علل محیطی یا بیرونی مورد بررسی قرار خواهیم داد.

معنای انحراف از دین و انواع آن

با توجه به مفهوم انحراف که ما آن را در فصل اول به «مایل شدن، کج شدن و زاویه پیدا کردن از مسیری که ابتدا به سوی آن توجه و تعبد وجود داشته»، معنی کردیم و همچنین معنای اصطلاحی واژه دین، که از آن به «مجموعه ای از قوانین و مقررات نازل شده از طرف خداوند متعال برای هدایت و پرورش انسان و اداره امور جامعه انسانی» یاد کردیم، معنای انحراف از دین را می توان هر نوع کج روی نسبت به اصول و قوانین الهی و زاویه پیدا کردن از مقررات نازل شده از سوی خدا دانست. پس هر گونه عقیده، گرایش یا عمل و رفتاری که در چارچوب و محدوده دین الهی نباشد و با اصل و اساس آنچه در دین تشریع و تبیین و مقرر شده، زاویه و فاصله داشته باشد، انحراف از دین محسوب می شود. این زاویه گیری و فاصله پیدا کردن می تواند گونه ها و مراتب مختلفی داشته باشد یعنی هم در حوزه های عقیدتی و شناختی و هم در زمینه گرایشی و رفتاری بروز و ظهور پیدا می کند.

خداوند حکیم هر آنچه را که برای سرو سامان دادن حیات طیبه و هدایت و پرورش انسان ها و رساندن آنها به کمال لازم بوده در قالب دین و شریعت نازل کرده است. معیار عدم انحراف از دین، حرکت در صراط مستقیم الهی و تبعیت از احکام و قوانین و مقرراتی است که در چارچوب دین از طرف خداوند متعال توسط پیامبران برای سعادت بشر نازل شده است. پس هر گونه عقیده، گرایش، عمل و رفتاری که خارج از این چارچوب باشد به هر اندازه که از مسیر اصلی دستورات دینی فاصله و زاویه داشته باشد مصداقی از انحراف و گمراهی خواهد بود.

این نکته مسلم است که یکی از ویژگی‌های برجسته دین اسلام این است که همه معارف، اصول و احکامش مبتنی بر «حق» می باشد و حق در ذات مقدس الهی و آنچه که از او نشأت می گیرد، منحصر می شود: «ذَٰلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ». (حج: ۶۲) آن (تصرف خدا در عالم تکوین و تشریع) به این دلیل بوده است که خداوند تعالی حق مطلق است و آنچه از غیر خدا می خوانند باطل محض است. همچنین آنچه انبیاء از جانب خداوند متعال می آورند، همین خصوصیت را دارد: «وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ» (بقره: ۲۱۳) و کتاب آسمانی را به حق بر آنها فرو فرستادیم. لذا هر چه هماهنگ با مجموعه رسالت نباشد، جز گمراهی و انحراف نخواهد بود: «فَمَا ذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ» (یونس: ۳۲) پس فراتر از حق، جز گمراهی چه خواهد بود. از این گونه آیات قرآن کریم استفاده می شود که معیار درستی و مستقیم بودن یک عقیده و رفتار (عمل) هماهنگی آن با خواست و رضای خداوند متعال است.

طبق این مبنا رفتار مطلوب، بهنجار و به دور از انحراف از منظر دین صرفاً رفتاری نیست که ضوابط و قواعد اجتماعی اقتضا می کند، زیرا چه بسا این قواعد اجتماعی مطابق حق نباشند، لذا هر چه از چارچوب های شناخته شده دینی خارج شود و ارزش های مورد نظر آن را به رسمیت نشناسد، به عنوان انحراف محسوب می شود: «وَأَنَّ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ فَاتَّبِعُوهُ» (انعام: ۱۵۳) «همانا این است راه مستقیم من، پس از آن پیروی کنید». اگر تنها طریق مستقیم، دین خداست، پس هر چه خلاف آن باشد غیر مستقیم و انحراف خواهد بود. به عبارت دیگر هر آنچه را که مطابق و منطبق بر عقاید و دستورات الهی و دینی باشد، ارزش تلقی می شود. چرا که اعتقاد و التزام به آن در واقع حرکت در صراط مستقیم و رساننده به هدف اساسی دین که همان مقام قرب الهی است، می باشد.

در فرهنگ قرآنی و دینی، ملاک و معیار، مطلوبیت و ارزش یک عقیده و عمل، به میزان اطاعت و بندگی خدا و ارتباط آن با رضایت و خشنودی خدا و پیامبران الهی بستگی دارد: «وَأَنْ اِعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ» (یس: ۶۱) «و فقط مرا پرستید که این راه مستقیم است».

بنابراین از نظر قرآن انحراف انسان از دین، گاه در بعد عقیدتی است و گاه در بعد تمایلات درونی و گاه در بعد رفتار و عمل. یعنی برخی در اصل اعتقاد و باور به اصول و آموزه های دینی مشکل دارند و بعضی معتقد به اصل ضرورت هدایت الهی هستند اما در انگیزه و یا در عمل آنچنان که باید و شاید گرایش به تعالیم و دستورات دینی ندارند و از آموزه های دینی پیروی نمی کنند و مسیری بر خلاف هدایت الهی می پیمایند و در نتیجه گرفتار انحراف می شوند. بنابراین انحراف از دین را می توان